

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію Я.В. Пилипчука
«Соціальна історія кипчаків у IX-XIII ст.» подану на
здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальностями 07.00.01 – історія України та 07.00.02 – всесвітня
історія

Кочівники завжди були важливим фактором у історії України. Варто відзначити, що лєвова частина часу стеги Східної Європи займали тюркські народи. Серед них особливе місце займають кипчаки. Місцем їхнього формування були середньоазійські стеги. У Східній Європі вони з'явилися у XI ст. і панували аж до монгольського завоювання у XIII ст. Головним чином, кипчаки відомі дослідникам завдяки фактам своєї політичної історії. Досі білою плямою у історіографії є соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст. Дисертаційна робота Я. В. Пилипчука дозволяє дослідити це питання. Вона вибудована традиційно: вступ, висновки, вісім розділів, чотири додатки.

У першому розділі проаналізована наявна історіографія історії кипчаків. Згадані практично всі відомі праці з історії кипчаків. Також потрібно вказати, що історіографії не поступається і аналіз джерельної бази, де згадані практично всі головні джерела з вказаної проблеми (с. 39 – 94).

Другий розділ присвячений питанням методології. Автор наголошує, що намагається відійти від русоцентричної картини світу. Так, він не використовує терміни «південноруські стеги», «давньоруські літописи», «Закавказзя», «половці» тощо. Замість цього вживаються терміни «західноєвразійські стеги», «слов'янські літописи», «Південний Кавказ», «кипчаки». Також автор не є євроцентристом і вживає замість терміну візантійці термін ромеї. Термін «фронтір» використовується у значенні «кордон» та «межа». Вказані також принципи та методи, якими керується автор при написанні дисертаційної роботи (с. 95 – 112).

У третьому розділі дослідник веде початок історії кипчаків від формування кипчаків у центральноазійських стегах. Він не приймає гіпотези С. Кляшторного про походження кипчаків від племен сеяньто. На думку, автора, кипчаки сформувалися у складі Кімацького каганату і експансія кипчаків у XI ст. – це фактично експансія колишніх племен цієї держави. Етнонім «кипчак» просто замінив собою етнонім «кімак». Чимало уваги приділено екзоетнонімам кипчаків у різних історичних традиціях. Окрім того, розглянута родоплемінна структура кипчаків. Викоремлені племена домінуючі у різних кипчацьких конфедераціях. Так, пануючим серед дунайських кипчаків було названо плем'я *кунун*, серед лукоморських кипчаків – *іт-огли*, серед донецьких кипчаків – *токсоба*, серед східних кипчаків – *ольберлік*. Стосовно пануючого племені серед дербентських кипчаків питання залишається відкритим. Варто зазначити і підхід автора стосовно демографічної ситуації у Дешт-і-Кипчаці. Цілком слушно зауважено, що не можна говорити про середнє арифметичне стосовно кількості людей в кипчацьких ордах. 40 тис. родин кипчаків – це

середньовічний шаблон стосовно кипчаків та інших кочівників, який значив просто багато. Найбільші квазіімперські конфедерації кипчаків, як східні кипчаки та донецькі кипчаки могли налічувати близько 200 тис. кипчаків, а усе населення Дешт-і Кипчака складало 1 млн. чоловік (с. 113 – 170).

Четвертий розділ присвячений акультурації та асиміляції кипчаків у соціумах з осілим населенням. Варто зазначити, що кипчаки по різному адаптувались у різних країнах. Вони тривалий час не розчинялись серед місцевого населення у імперії Юань та в мусульманських країнах. У Китаї вони входили до однієї з імператорських гвардій. Вони подібно іранцям та іншим тюркам, входили у привілейований стан семужень. У мусульманському світі кипчаки також були елітою. Вони входили до мамлюцької гвардії Єгипетського мамлюцького султанату та Делійського султанату. У Індії кипчаки конкурували за вплив з халаджами, а в Єгипті панували до 1382 р., коли кипчаків змінили черкеси. На відміну від Китаю, Індії та Близького сходу кипчаки швидко розчинились у країнах православного світу. Православне духовенство дивилось крізь пальці на існування язичницьких пережитків у кипчаків, а еліта Візантії, Сербії, Болгарії, Волощини та Грузії включала кипчаків до складу своєї аристократії. У Болгарії було дві правлячих династії кипчацького походження, але кипчаки достатньо швидко асимілювались серед болгар. Деяко іншою була ситуація в католицькій Угорщині. Попри те, що в угорців був досвід з Куманською єпископією, на території самого Королівства Угорщина ситуація змінилась. Угорські барони прагнули не допустити перевагу кипчаків при королівському дворі. Їм також допомагала католицька церква, котра не толерантно ставилась до кипчацьких традицій. Католиків не влаштовували кипчацькі зачіски, одяг, кочовий стиль життя та культ предків. З метою викорінення цього, в Угорщину були відправлені папський легат з інквізиторами. Ті кипчаки, які поступились тиску баронів та Римської курії, зібрались на сеймі у Тетені. Опозиція була переможена угорцями в битві біля озера Ход (1280 р. чи 1282 р.), вцілілі кипчаки мігрували у Болгарію. Активна асиміляція кипчаків угорцями почалась відносно пізно (з 30-х рр. XIV ст.), коли кипчацькі імена почали заміщатись християнськими. Остаточно кипчаки розчинились у місцевому населенні у XV ст., коли у них руйнувалась кланово-племінна структура (с. 171 – 247).

П'ятий розділ присвячений військовій історії кипчаків. Вказано, що кипчаки у Східній Європі були більш важкоозброєними ніж центральноазійські, оскільки ворог у Східній Європі був застосовував важке озброєння. Кипчаки використовували традиційні кочівницькі прийоми бою – удаваний відступ та засади. Переважна більшість кипчаків була озброєна луком зі стрілами та являла собою легку кінноту. Стосовно мистецтва облоги, то кипчаки зазвичай брали містечка внаслідок несподіваного нападу або тривалої блокади. Значні міста вони не могли здобути самі, їм була потрібна допомога союзників. Кипчаки мали славу майстерних воїнів. Так, кипчаки активно використовувались у усобицях Рюриковичів та брали участь у війнах

Другого Болгарського царства. Кипчаки також наймались у війська угорців, чехів та німців (с. 248 – 283).

Шостий розділ присвячений людині та соціуму в Дешт-і-Кипчаці. Так, у кипчаків існувала як нуклеарна, так і велика родина. Кипчацьке суспільство було організовано по кланово-родовому принципу. Найменшою одиницею був кіш, більш значним рід, роди зорганізовувались у плем'я, а племена у конфедерації племен. На чолі племен та конфедерацій стояли хани, а роди та коші очолювались беками. Попри родоплемінний лад серед кипчаків була значна соціальна диференціація. У кипчаків існувало звичаєве право торе, подібно до інших кочівників. Були поширені магичні заборони, також карались злочини проти майна та норівів. Історична пам'ять існувала у формі епічних переказів та степових генеалогій. Кипчацька знать використовувала для писемності графічні системи своїх сусідів (с. 284 – 312).

Сьомий розділ присвячений питанню побуту та господарству серед кипчаків. Варто зауважити, що кипчаки віддавали перевагу кочуванню та їхнім основним багатством була худоба. Головною розвагою було полювання. Автор вважає теорію седентаризації кочівників С. Плетньової невинуватою для кипчаків. На його думку, осідали тільки збіднілі кочівники. Кипчаки в їжу споживали м'ясні та молочні продукти. Житла кипчаків являли собою кочівницькі юрти кількох типів. Через Дешт-і-Кипчак проходило кілька торгових магістралей. Такими були Шлях з варяг у греки, Залозний шлях, шлях до кімаків, Іртишський меридіональний шлях. Кипчаки купували у сусідів престижні товари (вино, коштовні тканини, ювелірні вироби). Серед чоловіків у кипчацькому соціумі були поширені ремесла коваля та зброяра. Кипчацькі жінки займались виготовленням одягу та оздобленням юрти (с. 313 – 355).

Восьмий розділ присвячений питанню релігії у кипчацькому соціумі. Традиційні кипчацькі вірування були сумішю анімізму, шаманізму та культу предків. Кипчацький пантеон був подібний давньотюркському і головними богами у них були Тенгри та Умай. Посередництво між світом духів та світом живих здійснював тюркський шаман – кам. Кипчацькі антропоморфні статуї були виявом культу предків. Вони були сакральним місцем для представників певного роду. Варто зауважити, що дослідник дійшов висновку, що ареал поширення «половецьких баб» мав збігатись з кордонами степів. Незначне поширення статуй у Північно-Західному Причорномор'ї та на Північно-Східному Кавказі він пояснює знищенням цих статуй у період Російської імперії. Зникнення традиції споруджувати кипчацькі статуї у степах пов'язано з поширенням ісламу. У кипчаків існували тотеми, які символізували певних сакральних тварин. Авраїмічні релігії мали певні особливості поширення у Дешт-і-Кипчаці. Так, християнство та іслам набували синкретичних форм. Православна та католицька версія християнства набула поширення серед кипчаків за межами Дешт-і-Кипчаку. У католиків був позитивний приклад Куманської єпископії, але догматизм та небажання адаптуватись до кочівницьких реалій обуумовило перемогу ісламу. Мусульмани ханафітського мазхабу адаптували місцеві традиції до

ісламських реалій. Велику роль зіграла проповідницька діяльність суфіїв. Вірмено-кипчаки були не кипчаками, а вірменами, які перейшли на тюркську мову. Іудаїсти-караїми не були кипчаками-іудаїстами, а євреями, які перейшли на тюркську мову. Буддизм та маніхейство не отримали значного поширення серед кочівників. Певний відсоток маніхейів був серед кімаків, а серед кипчаків він був надзвичайно низьким (с. 356 – 402).

Окрім основних розділів, автор ще підготував ряд досліджень оформлених у вигляді додатків. Так, ним розглянута історія вождівств дербентських та донецьких кипчаків, а також канглів. Він дійшов висновку, що берендеї відносяться до огузів, а баяути – до кипчаків. Так само він відніс каєпичів до кипчаків. Каєпичі – це не огузьке плем'я кайи. Саксини не були кипчаками, а змішаним огузько-булгарсько-хозарським населенням Нижньої Волги. Дослідник дійшов висновку, що мова кипчаків була близькою до мови огузів. Також ним складено кипчацький ономастикон за матеріалами європейських джерел. Стосовно ж Судацької війни, то варто зазначити, що зроблений якісний огляд історіографії питання. Автор дійшов висновку, що це була війна не між Рюриковичами, кипчаками та Сельджуками, а частина війни Румського султанату з Трапезундською імперією за контроль над кримськими містами. Проаналізовано також процес формування кордонів кипчаків у Східній Європі у XI – XIII ст. Автор дійшов висновку про те, що кордони не були сталими, а коливались відповідно до балансу сил між осілою та кочовою людністю. Це цілком справедливо для опису відносин Русі з кипчаками. Кордони ж кипчаків з Угорщиною та Візантійською імперією пролягали по природних кордонах – Карпатських горах та Дунаю. Таких природних кордонів у Русі не було, хоча зрозуміло, що кипчаки головним чином мешкали у степах, а слов'яни – у лісовій зоні. Власне об'єктом змагань між Русю та кипчаками стали лісостепові простори, де Рюриковичі завбачливо оселили печенігів та огузькі племена, аби ті у якості федератів охороняли кордони. Кипчаки істотно потіснили буртасів та проводили експансіоністську політику по відношенню до Волзької Булгарії (с. 519 – 630).

Варто також зупинитись на зауваженнях до даної дисертаційної роботи. В якості побажання порадимо використовувати джерела не тільки у перекладах, а й на мовах оригінальних джерел (середньогрецькій, арабській, фарсі, китайській, грузинській, вірменській). Автор використовує, головним чином, переклади джерел. З оригінальних текстів, які використано у дослідженні, дослідник користувався хроніками латиною та давньоруською мовою. Також необхідно зауважити, що у дисертації використані кипчацькі імена, що наводяться в європейських джерелах (с. 578–614). Робота тільки б виграла якби у переліку цих імен були також кипчацькі імена, які використовувались у арабських, перських та китайських джерелах. До переліку історіографії варто було б додати книгу Ю. В. Селезнєва про кипчацьку еліту (Селезнєв Ю. В. Элита Половецкой степи. – Воронеж: ИПЦ «Научная книга», 2019. – 188 с.). Також, коли мова йде про історичну географію Дешт-і-Кипчака, відсутні історичні мапи, які б могли більш

наочно проілюструвати матеріал. Але вищенаведені зауваження не носять принципового характеру. Дисертація Ярослава Валентиновича Пилипчука «Соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст.» є самостійним і оригінальним дослідженням, автореферат відповідає тексту дисертації. Вона повністю відповідає вимогам до докторських дисертацій, викладених у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24. 07. 2013 р. № 567 зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19. 08. 2015 р. № 650. Сам дисертант цілком заслуговує присвоєння йому ступеню «доктор історичних наук» за спеціальностями 07.00.01 – історія України та 07.00.02 – всесвітня історія.

Доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського

А.О. Добролюбський

